

UOT 94(479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.1.97>

NAZİLƏ MƏMMƏDOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, "Azərbaycanın VII -XIV əsrlər tarixi"

şöbəsinin elmi işçisi

Azərbaycan

nazile_mamedova@inbox.ru

AZƏRBAYCANIN ERKƏN ORTA ƏSRLƏR TARİXİNİN TARİXŞÜNASLIĞININ BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: tarixşünaslıq, erkən orta əsrlər, Albaniya, Atropatena, feodal dövlətlər.

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin ayrı-ayrı məsələləri XIX əsrin əvvəllərindən etibarən tarixçilərin diqqətini çəkməyə başlamış, Qafqazın və ümumilikdə Ön Asiyanın etnik, siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafında böyük rol oynamış Azərbaycan xalqının və Azərbaycanın orta əsr dövlətlərinin tarixinin öyrənilməsi zamanla böyük elmi aktuallıq qazanmışdır. Bu dövrdə Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin araşdırılmasını zəruri edən elmi maraqla yanaşı, siyasi amillər də önəmli rol oynamış, Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalının ardından bölgənin daha geniş araşdırılması üçün xüsusi komissiyalar təşkil edilmiş, müxtəlif topluların nəşrinə başlanmışdır. Onların içərisində X əsrdən 1862-ci ilədək Qafqazın tarixini əks etdirən və Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının sədri A.P.Berjenin redaktəsi altında nəşr edilən 13 cildlik QAKA (Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları / Акты Кавказской Археографической Комиссии), Tiflisdəki Qafqaz Tədrisi Dairəsinin 1881-1915-ci illər ərzində nəşr etdiyi QƏXTMT (Qafqaz ərəzilərinin və xalqlarının təsvirinə dair Materiallar Topplusu / Сборник Материалов местностей и племен Кавказа) kimi topluların ayrı-ayrı saylarında Azərbaycan xalqının mənşəyi, dili, etnoqrafiyası, siyasi və iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri, mədəniyyəti ilə bağlı səthi də olsa tədqiqatların təməli atılmışdır (31; 65).

Eyni zamanda bu dövrdə Qafqaz tarixi, o cümlədən Azərbaycanın orta əsrlər tarixi ilə bağlı mənbələrin tərcüməsi işi də geniş miqyas almışdır. Bu mənbələrin içərisində Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi məsələlərini bu və ya

digər dərəcədə əks etdirən alban, Bizans, erməni və ərəb mənbələri üstünlük təşkil etmişdir. Musa Kalankatuklu, Bizanslı Menandr, Bizanslı Feofan, Feofilakt Simokatta, Xorenli Musa, Taronlu Stepannos, Anetsi Samuil, yepiskop Sebeos kimi müəlliflərin əsrlərinin rus dilinə tərcümələri, həmçinin yuxarıda adı çəkilən "Qafqaz ərəzilərinin və xalqlarının təsvirinə dair Materiallar Topplusu"nun 1901-1908-ci illərdəki 29, 31, 32 və 38-ci cildlərində N.A.Karaulov tərəfindən klassik ərəb coğrafiya məktəbinin nümayəndələri olan əl-İstəxri, Qudama bin Cəfər, İbn əl-Fəqih, İbn Xordadbeh, bn Rusta, əl-Yəqubi, əl-Müqəddəsi, əl-Məsudi və İbn Havqəlin ərəb dilindən rus dilinə müxtəsər tərcümələri bu istiqamətdə görülən fəaliyyətə ümumən ola bilər (42; 43; 65).

Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin bəzi məsələləri görkəmli Azərbaycan tarixçisi A.A.Bakıxanovun "Gülistan-i İrəm" əsərində araşdırılmış, o cümlədən Azərbaycanın coğrafi həddləri, əhalisinin mənşəyi, Xilafətin hakimiyyətindən monqol istilalarına qədər olan siyasi tarixi kitabın birinci və ikinci bölmələrində nəzərdən keçirilmişdir (6). Böyük sayda yazılı mənbələri, o cümlədən ərəb mənbələrinə əsaslanaraq yazdığı bu bölmələrdə Azərbaycan tarixçisi əslində bu kitabı ilə Azərbaycan tarixi üzrə ilk ümumiləşdirici əsər təqdim etmişdir, baxmayaraq ki, bölmələrin əksəriyyəti, o cümlədən erkən orta əsrlər tarixi ilə bağlı bölmələr daha çox icmal xarakteri daşıyır.

Ümumilikdə isə XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan tarixi üzrə aparılan tədqiqatlar, istifadə etdiklərin yazılı və arxeoloji mənbələrin

kasadlığı və bölgə tarixini fraqmentar öyrənmələri səbəbindən, fundamental əsər səciyyəsi daşmamışdır. İstisna olaraq V.V.Bartoldun bəzi tədqiqatlarını göstərmək olar ki, onlar da Azərbaycan xalqının mənşəyi, mədəniyyəti, Azərbaycan dövlətlərinin etnik və milli mənsubiyyəti, Qafqaz tarixində oynadığı rolun müəyyən edilməsi üçün yetərsiz, bəzi hallarda qərəzli səciyyə daşmışdır (38-39).

Sovet hakimiyyəti illərində Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin araşdırılması istiqamətində yeni bir mərhələ başlamışdır. Bu mərhələnin əhəmiyyətli tərəfləri: Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin kompleks şəkildə araşdırılmasının başlaması, yerli tarixçilərin bu araşdırmalara cəlb edilməsi, tədqiqatların disiplinlərarası (arxeoloji, numizmatik, etnoqrafik, mənəşünaslıq baxımından) səciyyə alması idi. Bu tədqiqatlar Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin səciyyəvi tərəflərini müəyyən etməyə, dövrlərə görə təsnif edilməsinə, siyasi, sosial, iqtisadi, mədəni inkişaf tarixinin önəmli hadisələrini izləməyə imkan vermişdir. İdeoloji məhdudiyyətlərə və metodoloji birtərəfliyinə baxmayaraq, 1930-1980-ci illərdə Azərbaycanın orta əsrlər tarixi üzrə bir sıra fundamental əsərlər yazılmış, sonrakı dönmənin araşdırmaları üçün nəzəri və faktoloji bazanı yaratmışdır. Eyni zamanda SSRİ EA sistemi daxilində Azərbaycan tarixi, o cümlədən orta əsrlər tarixi məsələlərini öyrənən sistemli bir akademik mühit – EA institutları (Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya, Şərqsünaslıq) yaradılmışdır.

Bəhs etdiyimiz dövrdə Azərbaycanın orta əsr şəhərlərinin arxeoloji baxımdan tədqiqi geniş vüsət almış, Azərbaycan şəhərləri ilə bağlı sistsilə məqalə və monoqrafiyalar ortaya çıxmışdır (5; 10; 13; 16; 26; 33; 36; 37; 41; 50; 59). Eyni zamanda arxeoloji məlumatların yazılı mənbələrlə müqayisəli təhlili sayəsində Azərbaycanın iqtisadi və mədəni inkişaf tarixinin bir sıra məsələləri tədqiq edilmiş, 1920-ci illərin ortalarından etibarən bu tədqiqatlara numizmatik materialların da cəlb edilməsinə başlanmışdır (62; 63). Sovet hakimiyyəti illərində universitetlərdə şərqsünaslıq fakültələrinin açılması geniş miqyas aldığı üçün, tarixçi-şərqsünasların yetişməsi də sürətlənmiş, Azərbaycanın orta əsrlər tarixi üzrə ərəb və fars dillərində mənbələrin tərcüməsi geniş vüsət almışdır. Həmin il-

lərdə yuxarıda adını çəkdiyimiz N.A.Karaulovun müxtəsər tərcümələrinin yerinə, ərəb və fars dillərində mənbələrin (İbn Xordadbeh, Əbu Duləf, İbn Fadlan və d.) tam tərcümələri yerinə yetirilmişdir (45; 49; 55).

Bütün bu nailiyyətlərlə yanaşı, Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin taleyüklü məsələlərini, o cümlədən Azərbaycan xalqının mənşəyi və etnogenezi, Albaniya və Atropatena dövlətlərinin milli mənsubiyyəti, eləcə də tarixi və siyasi coğrafiyasını araşdıran tarixçilər böyük məhdudiyyətlərlə üzləşmiş, rus sovet tarixçilərinin qurduğu məktəblərin və istiqamətlərin çərçivəsindən çıxmaq imkanından məhrum qalmışlar. M.X.Şərifli, Z.M.Bünyadov, F.M.Məmmədova, N.M.Vəlixanlı, S.B.Aşurbəyli, Y.M.Mahmudov kimi tarixçilərin əsərlərində bu məsələlər, bütün məhdudiyyətlərə və qadağalara baxmayaraq, tədqiq edilmiş (7; 19-20; 23; 25; 27-28; 35-36; 40; 56-58), eyni zamanda qərəzli rus, erməni və gürcü tarixçilərinin təmsalında böyük opponent ordusu ilə üzləşmişdir.

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpasından sonra “Azərbaycan tarix elmi obyektivliyə, tərəqqiyə və milli məfkurəyə dayaqlanan nəzəri və praktiki istiqamətlərini müəyyən etmiş” (17, s.27), Azərbaycan tarixçilərinin marksist metodologiyadan, sovet elminin ideoloji və siyasi qərəzlərə dayanan məhdudiyyətlərindən, rus tarixçilərinin “inhisarçılığı”ndan xilas olaraq öz tarixlərini Azərbaycançılıq ruhunda araşdırmaları üçün imkan yaranmışdır. Xüsusilə Azərbaycan xalqının mənşəyi, etnogenezi, Albaniya və Atropatena dövlətlərinin milli mənsubiyyəti məsələsi, dövlətçilik tarixi, o cümlədən böyük bir fəsiyədən sonra ilk dəfə Sacilərin tarixi Azərbaycan ərazisini vahid hakimiyyət altında birləşdirməsinin siyasi əhəmiyyəti, İslamın Azərbaycan xalqının təşəkkülündə rolu kimi məsələlər yenidən, milli ruhda araşdırılmağa başlamışdır. AMEA sistemində fəaliyyət göstərən Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya, Şərqsünaslıq İnstitutları tədqiqatlarını istər ayrı-ayrı elmi planlar, istərsə də birgə layihələr çərçivəsində qurmağa başlamışlar.

Bu baxımdan Ulu Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan XXI əsrin və Üçüncü minilliyin ayrıcında” adlı Müraciəti Azərbaycan tarix elminin inkişafı üçün konseptual təməl kimi qəbul ediləcək bir əsərdir (11). “Ulu keçmişimizin

və müasir tariximizin ensiklopedik şərhini, gələcək inkişafımızın elmi-nəzəri proqnozlarını verən bu əsərdə xalqımızın keçdiyi tarixi yola dərinlən nəzər salınır, mühüm tarixi proseslərə, hadisələrə, tarixi şəxsiyyətlərə obyektiv qiymət verilir, prinsiplial münasibət bildirilir” (21, s.108). Tarixçilər tərəfindən “Azərbaycan tarixinin Dirçəliş konsepsiyası” olaraq dəyərləndirilən bu konsepsiya çərçivəsində tədqiqatlar Vətən tarixşünaslığında orta əsrlər tarixi, o cümlədən erkən orta əsrlər tarixi məsələlərini də əhatə etməkdədir.

Hazırkı məqalədə Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığının bəzi ümumi məsələləri araşdırılmışdır. İlk olaraq qeyd etməliyə ki, tarixşünaslıqda Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin dövrləşdirilməsi, o cümlədən xronoloji mərhələlərinin hüdudları konkret tədqiqat obyektinə olmasa da, Azərbaycan tarixçilərinin böyük əksəriyyətinin əsərlərində, o cümlədən 7 cildlik “Azərbaycan tarixi” kimi akademik nəşrdə III-X əsrlər Azərbaycan tarixinin erkən orta əsrlər dövrü kimi müəyyən edilmişdir. Qəbul edilmiş bölgüyə görə, orta əsrlərin başlanğıc hüdudu (III-VII əsrlər) feodalizmin meydana gəlməsi və təşəkkülü dövrü kimi dəyərləndirilir, son hüdudu (IX-X əsrlər) isə Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycanda müstəqil və yarımmüstəqil feodal dövlətlərinin yaranması və feodal pərakəndəliyi dövrü olaraq verilir (3, s.34-37, 193-226, 283-358 və s.).

Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin öyrənilməsi üçün yazılı və maddi mənbələrin birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb etməsi bu sahədə aparılan tədqiqatların istiqamətini də müəyyən etmişdir. Belə ki, Azərbaycanın tarixi coğrafiyası, Albaniya, Atropatena dövlətlərinin siyasi və sosial tarixi, ölkənin iqtisadi inkişaf xüsusiyyətləri, İslam öncəsi Azərbaycan mədəniyyəti, ərəb işğalları və nəticələri, Xilafətin zəiflədiyi dövrdə Azərbaycanın dövlətçilik ənənələrinin dirçəlişi və Sacilər, Salarilər, Şirvanşahlar, Tiflis və Dərbənd əmirlikləri kimi dövlətlərin Azərbaycanın siyasi tarixində yeri və rolu kimi məsələlərin tədqiqi üçün alban, erməni, gürcü, ərəb, süryani mənbələrinin araşdırılması ilə yanaşı, Azərbaycanın arxeoloji baxımdan tədqiqi də zərurət təşkil etmişdir. Bu baxımdan 1920-ci illərin ortalarından başlayaraq İ.M.Cəfərzadə, Y.A.Paxomov, Z.İ.Yampolski,

R.M.Vahidov kimi arxeoloqların tədqiqatları Azərbaycanın erkən orta əsrlər maddi mədəniyyətinin, dini həyatının, şəhərlərində sənətkarlıq və ticarətin inkişafının səciyyəvi tərəflərini müəyyən etməyə imkan vermişdir (26; 47; 61-63; 68).

Ümumiyyətlə, Albaniya tematikası Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi araşdırmalarının kvintessensiyasını təşkil edir, desək, yanlışdır. Bu səbəbdən də, 1960-1980-ci illərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar, o cümlədən Qarabağ bölgəsindəki tədqiqatlar (erməni işğalındak) təkcə Azərbaycan şəhərlərinin orta əsr tarixinin obyektiv mənzərəsini təqdim etmək üçün deyil, eyni zamanda Albaniya (Arran) siyasi varlığının və alban mədəniyyətinin Azərbaycan xalqına mənsubiyyətini ortaya çıxarmaq, tarixşünaslıqda erməni saxtakarlığının önünü almaq üçün də böyük əhəmiyyət daşımışdır. Bu baxımdan Q.M.Aslanov, İ.A.Babayev, F.L.Osmanov, Q.M.Əhmədov, A.B.Nuriyev, R.B.Göyüşov, T.M.Dostiyevin tədqiqatları xüsusi qeyd edilə bilər (5; 9; 10; 16; 24; 34; 46; 59). Bu tədqiqatlar eyni zamanda, erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda daşışləmə, bədii metal, monumental hekəltərəşliq, ağacışləmə, dulusçuluq, zərgərlik kimi sənət sahələrinin inkişafı xüsusiyyətlərini də müəyyən etməyə imkan vermişdir.

Tarixçilər arasında Albaniya tematikası, o cümlədən Albaniyanın siyasi və etnik coğrafiyası XIX əsrdə A.A.Bakıxanov və M.Əfəndiyevdən başlayaraq, XX əsrin birinci yarısında V.V.Bartold, A.Y.Krımski, S.V.Yuşkov, S.Y.Yeremyan, K.V.Trever, Z.İ.Yampolski, XX əsrin ortalarından isə Z.M.Bünyadov, K.Əliyev, F.Məmmədova, T.Məmmədov kimi tədqiqatçıların araşdırmalarının obyektinə olmuşdur. Bu baxımdan 1962-ci ildə Bakıda İ.Əliyevin redaktəsi ilə nəşr edilmiş “Qafqaz Albaniyasının tarixi məsələləri” adlı məqalələr toplusu da xüsusi qeyd edilməlidir, çünki topluda həmin dövrdə Albaniya tarixini araşdıran bir neçə məşhur tarixçinin və arxeoloqun, o cümlədən Z.İ.Yampolskinin, Q.M.Aslanovun, Z.M.Bünyadovun, R.Ə.Hüseynovun məqalələri toplanmışdır (44).

Yenə burada qeyd etməyə dəyər ki, Albaniyanın orta əsrlər tarixi son yarım əsrdə daha çox K.V.Trever, F.C.Məmmədova, Z.M.Bünya-

dov və T.Məmmədov tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu tədqiqatların içərisində hazırkı məqalənin mövzu çərçivəsinə uyğun olaraq K.V.Treverin “Qafqaz Albaniyasının tarixi və mədəniyyətinə dair oçerklər”i (66), F.Məmmədovanın Albaniyanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyasına həsr edilmiş monoqrafiyaları (56, 57), Z.M.Bünyadovun Albaniyanın VII-VIII əsr tarixinə həsr edilmiş məqaləsi (40) diqqəti çəkməkdədir. Z.M.Bünyadov, eyni zamanda, Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə mühüm mənbələrdən olan Musa Kalankatuklunun “Albaniya tarixi” və Mxitar Qoşun “Alban salnaməsi”ni də Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir (15).

Atropatena dövlətinin tarixi məsələləri Albaniyaya nisbətən daha zəif araşdırılmışdır ki, bu da ilk növbədə Azərbaycan tarixçisi üçün İran ərazisində arxeoloji, etnoqrafik, numizmatik tədqiqatların aparılmasının çətinliyi, əldə olan materialların isə əsasən yazılı qaynaqlardan alınması ilə bağlı olmuşdur. Bununla yanaşı, akad. İ.Əliyevin, A.Fazilinin, S.Qasımova-nın tədqiqatlarında Atropatenanın siyasi tarixi, sosial və iqtisadi inkişaf məsələləri bu və ya digər dərəcədə araşdırılmışdır (12; 32; 53-54). Eyni zamanda S.Qasımova tərəfindən yeddi cildlik “Azərbaycan tarixi”nin ikinci cildində mevafiq bölmədə Atropatenanın Sasanilər dövlətinin tərkibində siyasi vəziyyəti, inzibati bölgüsü və idarə sistemi, məzdəkilər hərəkatı, Zərdüştilik və onun Cənubi Azərbaycanın dini həyatında rolu, Atropatena xristianlığın mövqeyi kimi məsələlərə nəzər yetirilmişdir (3, s.84-108).

Tarixşünaslıqda Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixini akad. Z.M.Bünyadov qədər hərtərəfli və geniş araşdırın başqa bir tarixçi yoxdur, desək, yanlışdır. Görkəmli tarixçinin istər ərəb istilaları öncəsi, istər Xilafətin hakimiyyəti dövrü istərsə də Xilafətin hakimiyyətinin zəifləyib Azərbaycanda yarımüstəqil və müstəqil dövlətlərin ortaya çıxdığı IX-X əsrlər tarixi ilə bağlı monoqrafiya və məqalələri aktuallığını saxlamaqda və bu gün Azərbaycan tarixi üzrə yazılan akademik nəşrlərin müvafiq bölmələrinin əsas materialını təşkil etməkdədir. 1950-ci illərin sonlarından etibarən nəşr etdirməyə başladığı məqalələrində Moisey Kalankatuklunun “Alban tarixi”nin mənbəşünaslıq baxımından əhəmiyyəti, VII-VIII əsrlərdə xəzərlərin Alba-

niyadakı fəaliyyəti, Azərbaycanın bəzi qədim şəhərlərinin lokallaşdırılması, alban katalikoslarının fəaliyyəti, Babək hərəkatı və xürrəmi-Bizans əlaqələri kimi məsələlər müəllifin ayrı-ayrı məqalələrinin mövzu obyektinə olmuşdur (məqalələrin siyahısı üçün bax: 7, s.321).

1965-ci ildə rus dilində, 1989-cu ildə Azərbaycan dilində (2007-ci ildə latın qrafikası ilə) nəşr edilmiş “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında akad. Z.M.Bünyadov ərəb istilası ərəfəsində Azərbaycanın siyasi vəziyyətini və sosial-iqtisadi inkişaf xüsusiyyətlərini araşdırmış, Əməvilər və Abbasilər dövründə Xilafətin Azərbaycanda həyata keçirdiyi inzibati siyasətə, şəhərlərin və ticarətin inkişafına, eləcə də ölkədə İslamın yayılması prosesinə və etnogenez probleminə müvafiq bölmələr ayırmışdır. Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə fundamental əsər səciyyəsi daşıyan bu monoqrafiyada ilk dəfə olaraq xəzərlərin Azərbaycan tarixindəki yeri, ərəb qəbilələrinin Azərbaycan ərazisində yerləşdirilməsi, Babək hərəkatı, Xilafətin zəifləməsi nəticəsində Azərbaycan ərazisində yaranan Şəki və Beyləqan hakimləri, Şirvanşah Məzyədilər və Sacilərin tarixi orta əsr yazılı mənbələrinin, arxeoloji və numizmatik materialların müqayisəli təhlili əsasında geniş bir şəkildə araşdırılmışdır (7). Babək və xürrəmilər hərəkatı haqqında ərəb mənbələrindəki bəzi məlumatların tərcüməsi də kitab əlavə edilmişdir.

Xilafət dövrü, eləcə də IX-XI əsrlər Azərbaycan tarixi məsələləri M.X.Şərifli və N.M.Vəlixanlının əsərlərində də tədqiqat obyektinə olmuşdur. M.X.Şəriflinin 1940-cı illərin ortalarından etibarən apardığı elmi araşdırmaları 1978-ci ildə “IX əsrin ikinci yarısında - XI əsrdə Azərbaycan feodal dövlətləri” adlı monoqrafiyanın (yeni nəşri – 2013-cü ilə aiddir) yazılması ilə nəticələnmişdir (25). M.X.Şərifli istər ayrı-ayrı məqalələrində, istərsə də adı çəkilən monoqrafiyasında Şirvanın siyasi coğrafiyası, əhalisi, Şirvanşah Məzyədilər dövlətinin, həmçinin Sacilər, Salarilər, Rəvvadilər və Şəddadilər dövlətlərinin siyasi tarixini, rus yürüşlərinin Azərbaycan üçün nəticələrini tədqiq etmişdir. N.M.Vəlixanlı Azərbaycanın IX-XI əsrlər tarixi üzrə mənbələrin araşdırıcısı olaraq tanınır və bu əsərlərin içərisində 1974-cü ildə nəşr edilmiş “IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasla-

rı və səyyahları Azərbaycan haqqında” müxtəsr tərcümələri, İbn Xordadbehin “Yollar və məmləkətlər” kitabının 1986-cı ildə ərəb dilindən rus dilinə tərcüməsi, 1993-cü ildə nəşr edilən “Ərəb Xilafəti və Azərbaycan” adlı əsəri xüsusi qeyd edilə bilər (27-28; 49).

Qeyd edilən tədqiqatlarla yanaşı, Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin erkən orta əsrlər tarixinin bəzi məsələləri də tədqiq edilmişdir ki, onların içərisində S.B.Aşurbəylinin Şirvanşahların və Bakı şəhərinin, Q.M.Əhmədovun Beyləqanın, Q.Hacıyevin Bərdə şəhərinin, N.M.Vəlixanlının Naxçıvanın orta əsrlər tarixinə həsr edilmiş iki monoqrafiyasını qeyd etmək lazımdır (10; 13; 29-30; 36-37). Eyni zamanda erkən orta əsrlərdə Azərbaycan xalqının etnogenezi, İslamı qəbulu, Cənubi Qafqazda Türk-İslam mədəniyyətinin təşəkkülündə Azərbaycan dövrlərinin yeri kimi məsələlər akad. Y.M.Mahmudovun “Azərbaycan tarixi. Erkən İntibah dövrü” adlı kitabında tədqiq edilmişdir (19).

Son iki onillikdə Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə fundamental əsərlər ortaya çıxmışdır. Onların içərisində T.Məmmədovun “Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə” (22), Q.Cəbiyevin “Girdman tarixi. IV-IX əsrlər” (8), F.L.Osmanovun “Qafqaz Albaniyasının mədəniyyəti” (60, rus dilində) adlı monoqrafiyaları qeyd etmək yerinə düşər. T.M.Məmmədovun monoqrafiyası, əslində, Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixini konkret mövzu obyektı olaraq seçən ilk əsər olaraq dəyərləndirilə bilər. Monoqrafiyada ilk dəfə erkən orta əsrlər Albaniyasının sərhədləri, ərazisi, əhalisi, bölgədəki etnik proseslər, Albaniyanın iqtisadi həyatı, dövlət quruluşu, alban kilsəsinin vəziyyəti kimi məsələlər geniş şəkildə araşdırılmışdır. Q.Cəbiyevin də monoqrafiyası Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixini konkret mövzu obyektı olaraq seçməklə, erkən orta əsrlərdə Albaniyanın inzibati-siyasi vahidlərdən birinin - Girdiman vilayətinin tarixini araşdırır. Yazılı mənbələrin məlumatları, eləcə də arxeoloji və toponimik materiallar əsasında Girdiman vilayətinin təbii-coğrafi xarakteristikası və əhalinin məskunlaşma dinamikası verilir, maddi-mədəniyyət abidələri və təsərrüfat həyatından bəhs edilir. Q.Cəbiyevin əsəri Girdiman vilayətinin tarixinə həsr olunmuş ilk xüsusi tədqiqat əsəridir. F.L.Osmanovun monoqrafiyasında Azərbaycanın erkən orta

əsr mədəniyyətinin ayrı-ayrı məsələləri araşdırılır.

Məqalədə nəzərdən keçirdiyimiz qısa tarixşünaslıq icmalı bizə Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixinin tarixşünaslığı ilə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlməyə imkan verir: XIX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan tarixinin bu və ya digər məsələləri ayrı-ayrı tarixçilər tərəfindən araşdırılmağa başlanmış, 1920-ci illərin sonu – 1930-cu illərin əvvəllərinə doğru Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə əvvəlcə icmal xarakterli, daha sonra akademik nəşrlər ortaya çıxmışdır. Azərbaycanın ayrı-ayrı şəhərlərinin arxeoloji tədqiqi, numizmatik araşdırmaların genişlənməsi, orta əsr mənbələrindəki materialların elmi dövriyyəyə buraxılması sayəsində 1950-ci illərin əvvəllərində Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə elmi istiqamətlər yaranmağa başlamış, bu sahədə aparılan araşdırmalar kompleks tədqiqat səciyyəsi almışdır. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası öncəsi onilliklərdə Sasani dövrü Albaniya və Atropatena, Xilafət dövrü Azərbaycanın, eləcə də Xilafətin zəiflədiyi dövrdə yaranan yerli dövlətlərin siyasi tarixi, sosial-iqtisadi həyatı, mədəni inkişafı məsələləri üzrə fundamental əsərlər yazılmışdır. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq, milli dövlətçilik tarixinə və Azərbaycançılıq məfkurəsinə uyğun bir şəkildə Azərbaycan tarixi məsələlərinə yenidən baxış həyata keçirilmiş, Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi də bu istiqamətdə tədqiq edilməyə başlanmışdır. Xüsusilə Azərbaycanın etno-siyasi tarixi, İslam mədəniyyəti və Türk dünyasındakı yeri məsələləri yenidən işlənmişdir.

Azərbaycanın erkən orta əsrlər tarixi üzrə iri miqyaslı tədqiqatlar Azərbaycan ortaəsrşünaslığına böyük töhfə vermişdir. Bununla yanaşı, bu tarixin bəzi məsələləri hələ də elmi mübahisələrə və araşdırmaya açıqdır və öz tədqiqatçısını gözləyir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Azərbaycan tarixi. 3 cildə. I cild. Ən qədim zamanlardan Azərbaycanın Rusiyaya ilhaqına qədər. (İ.A.Hüseynov və d. redaktəsi ilə). Bakı, Elm, 1958 – 448 s.

2. Azərbaycan tarixi. Ən qədim dövrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. (akad. İ.H.Əliyevin redaktəsi ilə). Bakı, Elm, 1993 – 284 s.
3. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. II cild (III-XIII əsrin birinci rübü). Bakı, Elm, 1998 – 596 s.
4. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, Çıraq, 2007 – 400 s.
5. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ (tarixi-arxeoloji öçerk). Bakı, Elm, 1981 – 67 s.
6. Bakıxanov A.A. Gülistani İrəm. Tərcümə edəni M.Əskərli. Bakı, Mınarə, 2000 – 224 s.
7. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, Azərnəşr, 1989 – 336 s.
8. Cəbiyev Q. Girdman tarixi. IV-IX əsrlər. Bakı, Şərq-Qərb, 2010 – 616 s.
9. Dostiyev T.M. Şimal-Qərbi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001 – 396 s.
10. Əhmədov Q.M. Orta əsr Beyləqan şəhəri. Bakı, Elm, 1979 – 197 s.
11. Əliyev H.Ə. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Bakı, XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2001 – 56 s.
12. Fazili A.H. Ulusunu tanımayan tanrısını tanımaz (Atropatena e. ə. IV – e. VII əsri). Bakı, Elm, 1992 – 216 s.
13. Hacıyev Q.Ə. Bərdə şəhəri. Coğrafi, siyasi və mədəni tarixi. Bakı, Uniprint, 2008 – 250 s.
14. İbrahimov Z. Babək. Bakı, Azərnəşr, 1944 – 56 s.
15. Kalankatuklu Moisey. Albaniya tarixi. Qoş Mxitar. Alban salnaməsi. Tərcümə edəni, müqəddimə, qeyd və şərhlərin müəllifi Z.Bünyadov. Bakı, Avrasiya Press, 2006 – 296 s.
16. Göyüşov R.B. Amaras Ağoğlan. Bakı, Elm, 1975 – 98 s.
17. Gözəlova Y.H. Tarix elmində Yaqub Mahmudov məktəbi. Bakı, Təhsil, 2013 – 648 s.
18. Mahmudov Y.M. Azərbaycan. Qısa dövlətçilik tarixi. Bakı, Təhsil, 2005 – 140 s.
19. Mahmudov Y.M. Azərbaycan tarixi. Erkən İntibah dövrü (IX əsrin ikinci yarısı – XIII əsrin əvvəlləri). Bakı, Aspoliqraf, 2008 – 128 s.
20. Mahmudov Y.M. Azərbaycanlılar (etnik-siyasi tarixə ümumi baxış). Bakı, Aspoliqraf, 2008 – 64 s.
21. Mahmudov Y.M. Heydər Əliyev ideyalarının zəfər yürüşü. Bakı, Təhsil, 2011 – 608 s.
22. Məmmədov T.M. Qafqaz Albaniyası ilk orta əsrlərdə. Bakı, Təhsil, 2006 – 400 s.
23. Məmmədova F.C. Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı, Azərnəşr, 1993 – 262 s.
24. Osmanov F.L. Qafqaz Albaniyasının maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1982 – 157 s.
25. Şərifli M.X. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrdə Azərbaycanda feodal dövlətləri. Bakı, Elm, 1978 – 344 s.
26. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrlərdə. Bakı, AzSSR EA, 1961 – 160 s.
27. Vəlixanlı N.M. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünasları və səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm, 1974 – 223 s.
28. Vəlixanlı N.M. Ərəb Xilafəti və Azərbaycan. Bakı, Azərnəşr, 1993 – 157 s.
29. Vəlixanlı N.M. Naxçıvan - ərəblərdən monqollaradək. Bakı, Elm, 2005 – 152 s.
30. Vəlixanlı N.M. Naxçıvanın VII-XII əsrlər dövrü tarixdə və tarixşünaslıqda. Naxçıvan, Əcəmi, 2015 – 179 s.
31. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией / Арх. Гл. Упр. Наместника Кавказа. Тифлис, Тип. Глав. Упр. Наместника Кав., 1866-1904.
32. Алиев И. Очерк истории Атропатены. Баку, Азернешр, 1989 – 160 с.
33. Альтман М.М. Исторический очерк города Гянджи. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1949 – 112 с.
34. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыгзаде М.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку, Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1966 – 68 с.
35. Ашурбейли С.Б. Государство Ширваншахов (VI-XVI вв.). Баку, Элм, 1983 – 341 с.
36. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку. Баку, Изд-во Ан Аз.ССР, 1964 – 333 с.
37. Ашурбейли С.Б. История города Баку. Период средневековья. Баку, Азернешр, 1993 – 408 с.

38. Бартольд В.В. Историко-географический обзор Ирана. СПб., Типография Киришабаума, 1903 – 12+176 с.
39. Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. Баку, б.изд., 1925 – 150 с.
40. Буниятов З.М. Из истории Кавказской Албании VII-VIII вв. // «Вопросы истории Кавказской Албании». Сборник статей, Баку, Элм, 1962, с.68-84.
41. Ваидов Р.М. Мингечаур в III-VIII вв. Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1961 – 160 с.
42. Византийские историки. Перевод с греч. С.Дестуниса. Менандр Византиец. СПб., Типография Леонида Демиса, 1860, с.311-470.
43. Византийские историки, переведенные с греческого при С. Петербургской духовной академии. Исторические записки Никифора Вриенния (976-1087). СПб., б.изд., 1858 – 156 с.
44. Вопросы истории Кавказской Албании. Сборник статей. Баку, Изд-во АН Азерб.ССР, 1962 – 256 с.
45. Вторая записка Абу Дулафа. / Издание текста, перевод, введение и комментарии П.Г.Булгакова и А.Б.Халидова. Москва, Изд-во Восточной литературы, 1960 – 188 с.
46. Геюшев Р.Б. Христианство Кавказской Албании. Баку, Элм, 1984 – 192 с.
47. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк старой Гянджи. Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1949 – 101 с.
48. Дорн Б.А. О походах русских в Табаристан. СПб., б.изд., 1875 – 718 с.
49. Ибн Хордадбех. Книга путей и стран / Перевод с арабского, комментарии, исследование, указатели и карты Н.М.Велихановой. Баку, Элм, 1986 – 428 с.
50. Исмизаде О.Ш. Кабала – столица древней Кавказской Албании // «Вопросы истории Кавказской Албании». Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1962, с.29-37.
51. Исмизаде О.Ш. Ялойлутепинская культура. Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1956 – 130 с.
52. История Агван Моисея Каганкатвази. Перевод К.Патканова. СПб., 1861.
53. Касумова С.Ю, Азербайджан в III-VII вв. Этно-культурная и социально-экономическая история. Баку, Элм, 1993 – 140 с.
54. Касумова С.Ю, Южный Азербайджан в III-VII вв. Баку, Элм, 1983- 166 с.
55. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921-922 гг. Харьков, Изд-во ХГУ, 1956 – 347 с.
56. Мамедова.Дж. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Баку, Элм, 1977 – 198 с.
57. Мамедова Ф.Дж. Кавказская Албания и албаны. Баку, ЦИКА, 2005 – 798 с.
58. Мамедова Ф.Дж. Политическая история и историческая география Кавказской Албании III в. н.э. - VIII в. н.э. Баку, Элм, 1986 – 284 с.
59. Нуриев А.Б. Средневековый город Барда. Баку, Элм, 1981 – 25 с.
60. Османов Ф.Л. История и культура Кавказской Албании IV в. до н.э. – III в. н.э. Баку, Təhsil, 2006 – 288 с.
61. Пахомов Е.А. Краткий курс истории Азербайджана. Баку, Бакинский отдел народного образования, 1923 – 48 с.
62. Пахомов Е.А. Клады Азербайджана и других республик и краев Кавказа. Вып. II. [Труды Института Истории, языка и литературы. Т. II/41]. – Баку: Изд-во АН АзССР, 1938. – 102 с. + 1 вкл.(карта).
63. Пахомов Е.А. Монеты Азербайджана. Вып. 1. Баку, Изд-во АН Аз.ССР, 1959. – 79 с.
64. Рзаев Н. И. Искусство Кавказской Албании (IV в. до н.э. - VII в. н.э.). Баку, Элм, 1976 – 256 с.
65. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа / СПб., 1881-1915.
66. Тревер К.В. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании IV в. до н.э. - VII в. н.э. Москва-Ленинград, Издательство Академии наук СССР, 1959 – 389 с.
67. Якуби. История. Перевод выдержек П.К.Жузе. Баку, Изд-во О-ва обследования и изуч. Азербайджана, 1927 – 132 с.
68. Ямпольский З.И. Восстание Бабека. Баку, Изд-во АзФАН, 1941 – 28 с.

Summary

Nazilya Mammadova

Some questions of historiography of the early medieval history of Azerbaijan

The early medieval history of Azerbaijan is characterized by the political and cultural rise of local states such as Albania and Atropatene, on the one hand, and the country's entry into Islamic civilization and becoming part of Islamic culture, on the other. At the same time, the early medieval history of the country is rich in such important events as the formation of feudal relations, the rise of medieval urban culture, the emergence of states of political power of the Caliphate, the political rise of Shirvan. Since the beginning of the 19th century, these questions have been on the focus of attention of historians; during this almost two hundred years period, significant works on source studies, archaeology, numismatics appeared, scientific directions and schools associated with the early medieval history of Azerbaijan arose.

The article defines the main issues of the early medieval history of Azerbaijan and investigates the degree of study of these issues in historiography. The main attention is focused on the achievements of native historiography in this direction.

Keywords: *historiography, early Middle Ages, Albania, Atropatene, feudal states.*

Резюме

Назиля Мамедова

Некоторые вопросы историографии раннесредневековой истории Азербайджана

Раннесредневековая история Азербайджана характеризуется политическим и культурным подъемом местных государств, таких как Албания и Атропатена, с одной стороны, и вхождением страны в исламскую цивилизацию и становлением частью исламской культуры, с другой. В то же время раннесредневековая история страны богата такими важными событиями, как становление феодальных отношений, подъем средневековой городской культуры, возникновение государств политической власти Халифата, политический подъем Ширвана. С начала 19 века эти вопросы находятся в центре внимания историков; за этот почти двухсотлетний период появились значительные труды по источниковедению, археологии, нумизматике, возникли научные направления и школы, связанные с раннесредневековой историей Азербайджана.

В статье определяются основные вопросы раннесредневековой истории Азербайджана и изучается степень изученности этих вопросов в историографии. Основное внимание сосредоточено на достижениях отечественной историографии в этом направлении.

Ключевые слова: историография, раннее средневековье, Албания, Атропатена, феодальные государства.